

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)

Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)

Πρόγραμμα PROGRAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)

Ομιλίες ORAL PRESENTATIONS (121 βίντεο/videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>

ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)

Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)

Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33230 & [doi:heal.uoi.12985](https://doi.org/10.12985/heal.uoi.12985). **EN Summary** follows

Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; Η αριστοτελική θεώρηση του θανάτου ¹

Γιώργος Μάσσιας ²

Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)

Περίληψη

Ο θάνατος στον Αριστοτέλη παρουσιάζεται μέσα από τον δίπολο της γέννησης και της φθοράς. Η φθορά μίας ουσίας ισοδυναμεί με την γένεση μιας άλλης ουσίας, ενώ η αναπαραγωγή αποσκοπεί στην διαιώνιση των θνητών όντων προκειμένου να διατηρηθεί το είδος του ανθρώπου. Η γένεση και η φθορά αποτελούν τις κύριες όψεις της αέναης μεταβολής. Βλέπει τον θάνατο να αναπτύσσεται μέσα στο φυσικό γίγνεσθαι. Ο άνθρωπος νομοτελειακά θα οδηγηθεί στον θάνατο, όμως ο τρόπος του θανάτου του δεν είναι προκαθορισμένος. Το γεγονός αυτό δίνει την ευκαιρία στον άνθρωπο να αποφασίσει τον τρόπο ζωής αλλά και την ποιότητα του θανάτου του. Για τον θάνατο επικρατεί μία αρνητική ψυχολογική προδιάθεση. Η αριστοτελική θεώρηση του θανάτου δεν παρουσιάζει το αρνητικό πρόσημο που έχει τεθεί στην έννοια του θανάτου. Αντίθετα άνθρωπος γεννά άνθρωπο, και ο κύκλος της ζωής θα συνεχίζεται για πολύ ακόμα και πως ο θάνατος είναι μία απλή στάση σε αυτόν το κύκλο.

Λέξεις-κλειδιά: Αριστοτελική θεώρηση θανάτου, μάρανσις, σβέσις, αναπαραγωγή, διαιώνιση θνητών όντων, διατήρηση είδους, ο άνθρωπος γεννά άνθρωπο, το είδος γεννά είδος, αέναη μεταβολή, φθορά ουσίας, γένεση ουσίας, τρόπος ζωής, ποιότητα θανάτου, κύκλος της ζωής, φυσικά αίτια θανάτου, εσωτερικά αίτια θανάτου, γήρανση οργανισμού, βίαιος θάνατος, εξωτερικά αίτια θανάτου, ευδαιμονία, καλός θάνατος, ευ-θάνατος, ώριμος θάνατος, μεθώριμος θάνατος, πρόωρος θάνατος, μετάωρος θάνατος, αθανασία, ευθανασία, δυσθανασία, προθανασία, μεταθανασία, μεταθανάτια μακροζωία, πότε πρέπει να πεθαίνουμε, ΠΠΠ, πότε οφείλομε να πεθαίνουμε, ΠΟΠ, πώς πρέπει να πεθαίνουμε, ΠώΠΠ, γιατί πρέπει να πεθαίνουμε, ΓΠΠ.

¹ 30-4-2017 13:00-14:30 Συνεδρία: *K4 Μη μου κατασχύνεις το γήρας*. Ομιλία 3η: [YouTube=K JZcru2EFc](https://www.youtube.com/watch?v=KJZcru2EFc) τα πρώτα 6:43 από 13:40. Άρθρο: υποβολή 25-6-2022· αποδοχή 28-6-2022· κρίση από ομότεχνους (peer review) όχι. Αν οι **σύνδεσμοι** στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να **αναφέρετε** αυτό το άρθρο: Μάσσιας Γ. «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; Η αριστοτελική θεώρηση του θανάτου». Στο: «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7». Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς, 7 Απριλίου 2024. Άρθρο K43: σς 4. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33230> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12985>.

² Προπτυχιακός φοιτητής Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, ΑΠΘ, με ενδιαφέροντα στην Ηθική και Πολιτική Φιλοσοφία. Πραγματοποιεί πτυχιακή εργασία με τίτλο: *Η αρετή και η ευδαιμονία στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη και του Καντ*. Προηγούμενες συμμετοχές: στην ημερίδα "*Η φιλοσοφική σκέψη του Αριστοτέλους, τότε και σήμερα*", και στο "*1^ο προπτυχιακό πανελλήνιο συνέδριο φιλοσοφίας*". georgmassias@gmail.com.

When Should We Die? The Aristotelian View of Death ³

George Massias ⁴

Department of Philosophy and Pedagogy, Aristotle University of Thessaloniki (AUTH), Thessaloniki, Greece

Summary

The death in Aristotle is observed through the dipole of birth and deterioration. The deterioration of a substance amount with the genesis of other substance, while the reproduction aims in the perpetuation of beings in order that humanity is maintained. The genesis and the deterioration constitute the main aspects for perpetual motion. It sees the death to be developed into natural process. The person will unavoidably be led to death; however, the way of his death is not predetermined. This gives the person the occasion to decide their way of life, but also the quality of their death. For the death prevails a negative psychological inclination. Aristotle gives us a regard of death that shows that we should not adopt this negative predisposal, as "person gives birth to person" and the circle of life is very even continued for that death is a simple attitude in this circle.

Keywords: *Aristotelian view of death, reproduction, perpetuation of mortal beings, preservation of species, human begets human, species begets species, perpetual change, decay of substance, genesis of substance, way of life, quality of death, cycle of life, natural causes of death, internal causes of death, aging of the organism, violent death, external causes of death, bliss, beatitude, good death, mature death, premature death, postmature death, immortality, eathanassia, euthanasia, dysthanassia, prothanassia, metathanassia, posthumous longevity, when should we die, WnSWD, when must we die, WnMWD, how should we die, HSWD, why should we die, WySWD.*

Τα βιολογικά έργα του Αριστοτέλη

Τα βιολογικά έργα του Αριστοτέλη θα αποτελέσουν την αφετηρία. Η καρδιά αποτελεί το σημείο αρχής στην αριστοτελική θεώρηση. Σε αυτήν ο Σταγειρίτης εντοπίζει την ύπαρξη ζωής και την διατήρησή της (Μικρά Φυσικά, ΜΦ, 469α). Πιο συγκεκριμένα η καρδιά είναι το σημείο στο οποίο εντοπίζεται η φυσική θερμότητα, η οποία δίνει ζωή και δύναμη στο υπόλοιπο σώμα προκειμένου να λειτουργήσει (ΜΦ 469α). Η φυσική θερμότητα αυτή είναι έμφυτη μέσα στους ανθρώπους (ΜΦ 469α) και ευθύνεται μέχρι ένα σημείο για την διαδικασία της πέψης και της χώνευσης (ΜΦ 469α). Επομένως στην καρδιά και στην θερμότητα που αυτή παράγει, οφείλεται η ζωή μας. Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε το γεγονός πως ο Αριστοτέλης μάς παρουσιάζει μια εξήγηση για τον θάνατο, η οποία βασίζεται καθαρά στα εμπειρικά φαινόμενα που του παρουσιάζονται και είναι γνωστά από τις ιατρικές γνώσεις της εποχής, χωρίς αυτό να σημαίνει πως προβαίνει σε κάποιο λάθος. Πράγματι, διαχρονικά τα δύο στοιχεία τα οποία μπορεί κάποιος να παρατηρήσει σε ένα νεκρό σώμα είναι: η έλλειψη σφυγμού η οποία εξαρτάται απόλυτα από την κίνηση της καρδιάς και η ψυχρή υφή του νεκρού σώματος. Στοιχεία που έχει σημειώσει και παρατηρήσει ο Αριστοτέλης.

³ 30-4-2017 13:00-14:30 Session: *K4 Do not shame my old age*. **Speech 3:** [YouTube=K_JZcru2EFc](https://www.youtube.com/watch?v=KJZcru2EFc) the first 6:43 from 13:40. **Paper:** submitted 25 Jun 2022; accepted 28 Jun 2022; no peer reviewed. Αν οι **σύνδεσμοι** στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Cite this article: Massias G. «When Should We Die? The Aristotelian View of Death». In: «*When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium. University of Ioannina, Greece, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7*». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper K43: ps 4. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33230> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12985>.

⁴ Massias G. Undergraduate student of the Department of Philosophy and Pedagogy, at the Aristotle University of Thessaloniki (AUTH), with interests in Ethical and Political Philosophy. He is doing a dissertation entitled: *Virtue and bliss in the moral philosophy of Aristotle and Kant*. Previous participations: in the conference "The philosophical thought of Aristotle, then and today", and in the "1st undergraduate pan-Hellenic conference of philosophy". georgmassias@gmail.com.

Το ζήτημα που πρέπει να εξεταστεί είναι πώς παύει να υπάρχει μέσα μας αυτή η κινητήρια θερμότητα, σύμφωνα με την αριστοτελική θεώρηση. Ο Αριστοτέλης θα διακρίνει δύο τρόπους, με τους οποίους η καρδιά και η θερμότητα που αυτή εκπέμπει μπορεί να σταματήσει. Η πρώτη ονομάζεται "μάρανσις" και η δεύτερη "σβέσις" (ΜΦ 470a). Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη μας παραπέμπει στο μαρasmus της καρδιάς, δηλαδή στην εξασθένηση της δύναμής της και τη φυσικής της θερμότητας, με την οποία τροφοδοτεί ενέργεια ολόκληρο το σώμα. Εδώ ο Αριστοτέλης έχει στο μυαλό του τον θάνατο ο οποίος προκαλείται από φυσικά αίτια και τη γήρανση του ανθρώπινου οργανισμού (ΜΦ 469a). Στην δεύτερή του διάκριση, μας δίνει τη "σβέσις" ως την πράξη που προκαλεί βίαιο θάνατο στο άτομο (ΜΦ 469a) και σταματά η λειτουργία της καρδιάς κυρίως από εξωτερικά αίτια.

Σημαντικό ρόλο στην διατήρηση της καρδιάς διαδραματίζει η τροφή. Η τελευταία είναι αυτή που δίνει την δύναμη στην καρδιά να κινείται και να αναπτύσσει την θερμότητα που διατηρεί τον άνθρωπο στη ζωή (ΜΦ 469b). Εάν λάβουμε υπόψιν μας τα στοιχεία της αριστοτελικής θεώρησης που αναφέραμε παραπάνω παρατηρούμε πως υπάρχει μία αλληλεξάρτηση μεταξύ της καρδιάς και της τροφής. Αρχικά το σώμα λαμβάνει την τροφή και η καρδιά δίνει τη δύναμη προκειμένου να γίνει η πέψη. Αφού ολοκληρωθεί η διαδικασία της πέψης, δίνεται στο οργανισμό η ενέργεια που είναι απαραίτητη προκειμένου να κινηθεί η καρδιά και να δοθεί στον υπόλοιπο σώμα η ενέργεια προκειμένου να ζήσει και να κινηθεί.

Ο Αριστοτέλης δεν θα συνδέσει την ψυχή με τον εγκέφαλο (During 1999: 346)⁵. Ο φιλόσοφος δεν είχε ανακαλύψει ακόμα τις νευρικές οδούς και για αυτό τον λόγο δεν ήταν σε θέση να εντοπίσει την σύνδεση μεταξύ εγκεφάλου και αισθήσεων (*Περί ζώων μορίων*, ΠΖΜ, Β 7 652b) όπως γνωρίζουμε σήμερα από τις νευροεπιστήμες. Παρόλα αυτά ο Αριστοτέλης θα συνδέσει τον εγκέφαλο με την καρδιά δίνοντας στο πρώτον μονάχα δευτερεύοντα ρόλο. Στον εγκέφαλο θα αποδώσει την νοητική δραστηριότητα του ανθρώπου. Η νοητική δραστηριότητα του εγκεφάλου εξαρτάται από σωστή αναλογία μεταξύ της θερμότητας της καρδιάς και ψύξης του εγκεφάλου (*Περί ζώων γενέσεως*, ΠΖΓ, Β 6 744a). Αυτή η νοητική δραστηριότητα εξαρτάται από την σωστή μίξη της θερμότητας της καρδιάς με την ψύξη του εγκεφάλου (ΠΖΓ, Β 6 744a).

Ο άνθρωπος γεννά άνθρωπο

Πέρα όμως από τα βιολογικά έργα του Αριστοτέλη ορισμένα ψήγματα θεώρησης θανάτου μπορούμε να παρατηρήσουμε και σε όλο το μήκος αριστοτελικής οντολογίας και ηθικής. Αφετηρία αποτελεί η αρχή που θέτει στα έμβια όντα να γεννούν όντα με τις ίδιες ψυχικές λειτουργίες. Σε αυτό το σημείο ορίζεται το είδος του ανθρώπινου όντος. Με άλλα λόγια *ο άνθρωπος γεννά άνθρωπο*. Υπό αυτό το πρίσμα ο άνθρωπος εξετάζεται ως ζώο που μέρος της φύσης του αποτελεί το λογικό. Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η σχέση που αναπτύχθηκε παραπάνω. Δηλαδή η πρωτοκαθεδρία του βιολογικού παράγοντα, της λειτουργία της καρδιάς εις βάρος της διανοητικής λειτουργίας του εγκεφάλου.

Ο Αριστοτέλης εντοπίζει στην θνητότητα του ανθρώπινου είδους την διαρκή προσπάθεια του ανθρώπου να διατηρήσει το είδος του μέσα από τους απογόνους (ΠΖΓ, Β 1 731b). Το δίπολο γέννησης και φθοράς είναι εν τέλει αυτό που διατηρεί την ζωή. Η φθορά μία ουσίας ισοδυναμεί με την γένεση μιας άλλης ουσίας. Η αναπαραγωγή αποσκοπεί στην διαίωνιση των θνητών όντων προκειμένου να διατηρηθεί το είδος του ανθρώπου, ενώ ο θάνατος η φυσική κατάληξη. Η γένεση και η φθορά αποτελούν τις κύριες όψεις της μεταβολής. Ο θάνατος αναπτύσσεται μέσα στο φυσικό γίγνεσθαι. Ο άνθρωπος νομοτελειακά θα οδηγηθεί στον θάνατο, όμως ο τρόπος του θανάτου του δεν είναι προκαθορισμένος. Το γεγονός αυτό δίνει την ευκαιρία στο άτομο να αποφασίσει τον τρόπο ζωής του αλλά και την ποιότητα του θανάτου του.

Η αριστοτελική θεώρηση του θανάτου μπορεί να χαρακτηριστεί και ως ουδέτερη, αν μπορεί να στοιχειολογηθεί με αυτά τα αποσπάσματα. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί και το βιολογικό προβάδισμα που δίνεται. Ο θάνατος είναι μία απλή στάση μέσα στο κύκλο της ζωής του ανθρώπινου είδους. Το γεγονός της παραπάνω φράσης μάς δίνει το δικαίωμα να ισχυριστούμε πως ο θάνατος μπορεί να είναι μια θλιβερή στιγμή, κυρίως για τα οικεία πρόσωπα. Αυτό το οποίο όμως θα προσδώσει νόημα στην ανθρώπινη ζωή είναι καθημερινή πρακτική. Για τον Αριστοτέλη, η ηθική, και πιο συγκεκριμένα η **ευδαιμονία**, όπως παραδόθηκε από τις ηθικές διδαχές του, είναι *η συνεχής εκείνη κατάσταση στην οποία ο*

⁵ Ingberman During, *Ο Αριστοτέλης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα: 1999, Τόμος Β'.

άνθρωπος πράττει πάντα σύμφωνα με την αρετή. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο θάνατος είναι μια στιγμή, η οποία εν τέλει δεν έχει μεγάλη σημασία αφού προηγουμένως θα έχει διεξαχθεί μία ηθική ζωή από τον θανόντα.

Συμπέρασμα

Αυτό το οποίο θέλω να δείξω με την παρούσα προσπάθεια είναι το γεγονός πως ο αριστοτελικός θάνατος – ή μία προσπάθεια ανασύνθεσης αυτού – ως φιλοσοφική θεώρηση, τοποθετεί τον θάνατο ως γεγονός σε δεύτερη μοίρα, καθώς τόσο ποιοτικά όσο και χρονικά προηγείται η ζωή είτε αυτή σχετίζεται με την γέννηση και την διατήρηση της φυσικής θερμότητας είτε με τον τρόπο ζωής (ηθική). Σκοπός του ανθρώπου δεν είναι να γνωρίζει πότε πρέπει να πεθάνει αλλά να καταφέρει να είναι ευδαίμων (ενάρετος) προτού φτάσει η ύστατη στιγμή.

Σύγκρουση συμφερόντων

Δεν υπάρχει σύγκρουση συμφερόντων στο πλαίσιο αυτής της μελέτης.